

Självständigt arbete på grundnivå

Independent degree project – first cycle

Pedagogik

Education

Prata, lyssna och vara nära

En studie om pedagogers erfarenheter i att bemöta barns känslor vid sorg och förlust

Elin Sahlén

Christian Amrén Bergström

Mittuniversitetet

MID SWEDEN UNIVERSITY

Campus Härnösand Universitetsbacken 1, SE-871 88. Campus Sundsvall Holmgatan 10, SE-851 70 Sundsvall.

Campus Östersund Kunskapens väg 8, SE-831 25 Östersund.

Phone: +46 (0)771 97 50 00, Fax: +46 (0)771 97 50 01.

MITTUNIVERSITETET

Institutionen för utbildningsvetenskap

Examinator: Anneli Hansson, anneli.hansson@miun.se

Handledare: Sofia Eriksson Bergström, Sofia Eriksson Bergström

sofia.eriksson-bergstrom@miun.se. Jan Perselli,

jan.perselli@miun.se

Författare: Elin Sahlén, elsa1200@student.miun.se

Författare: Christian Amrén Bergström, chbe0904@student.miun.se

Utbildningsprogram: Förskollärare, 210 HP

Huvudområde: Pedagogik

Termin, år: VT, 2016

Abstrakt

Denna studie behandlar hur pedagoger uttrycker att de arbetar med barns starka känslor i samband med sorg och förlust. I studien så har vi lyft fram vad tidigare forskning lyft inom området. Syftet med det här examensarbetet har varit att undersöka och beskriva hur en grupp pedagoger uttrycker att de bemöter barns känslor av sorg och förlust. Samt hur de uttrycker att de arbetar i verksamheten för att stötta de här barnen. Olika erfarenheter har framträtt i ett analysarbete av empiri som har samlats in genom semistrukturerade intervjuer med tolv pedagoger och en lekterapeut. Resultatanalysen visar att vi vuxna behöver prata om känslor tillsammans med barn på ett sådant sätt att dom förstår och inte lämnar barnen med en massa frågor. Resultatanalysen visar också att barns sorg och uttryck av sina känslor är olika och att som pedagog är det viktigt att vara uppmärksam på barnet och ha en god kommunikation med föräldrarna. I diskussionen tar vi också upp saker vi anser är viktiga som pedagog för att ge barnen ett bra stöd på förskolan.

Nyckelord: Barns uttryck, barns känslor, barns sorg, pedagoger, bemötande

Innehållsförteckning

Abstrakt	i
Inledning	1
Bakgrund	3
2.1 Förhållningssätt	3
2.2 Att arbeta med och bemöta känslor	5
2.3 Pedagogers förståelse för barns reaktioner	7
Syfte	9
3.1 Frågeställningar	9
Metod	10
4.1 Metodval.....	10
4.2 Urval	10
4.3 Genomförande	11
4.4 Etiska ställningstaganden	12
4.5 Bearbetning av datamaterial	12
4.6 Urval av artiklar.....	13
4.7 Metoddiskussion.....	13
4.7.1 Litteratordiskussion	14
Resultat	15
5.1 Pedagogiskt förhållningssätt	15
5.2 Barns reaktioner	19
5.3 Olika typer av sorg.....	21
5.4 Förskolan som fristad	22
5.5 Lekens betydelse	23
5.6 Sammanfattning.....	23
Diskussion	25
6.2 Sammanfattning.....	27
6.3 Tips på barnlitteratur.....	27
Referenser	29
BILAGA 1: Exempel – Missiv till intervjupersoner	32
BILAGA 2: Exempel – Intervjufrågor	33
BILAGA 3: Intervjufrågor, förskolepedagoger	34

Inledning

Hartman och Torstensson-Ed (2007) beskriver hur förändringar kan komma att påverka barn. Vid små förändringar kan barnet oftast hantera detta ganska odramatiskt. Vid större förändring kan det tänkas innebära större känslomässiga och dramatiska brott i barnets tillvaro, som kan behöva bearbetas med både tankar och känslor. Författarna skriver vidare om förändringar som kan vara svåra för barn och nämner olyckor, skilsmässor och flytt. Numer är skilsmässor vanligt förekommande i samhället och är något som barn kan ägna mycket oro och tankar kring (ibid.). I läroplan för förskolan (Skolverket, 2010) beskrivs det att barn ska utveckla sin förmåga att reflektera och ta ställning till olika etiska dilemman. Även barnens behov av att reflektera över sina tankar kring olika livsfrågor med andra ska ges utrymme i förskolan (ibid.). Juul och Jensen (2009) beskriver betydelsen av barnets upplevelse att bli sedd och bekräftat. Som pedagog bör man visa att man ser, hör och förstår barnets känslor, även de små barnens och bekräfta dessa känslor som de ger uttryck för. Detta för att barnen ska få en förståelse för att man får vara arg och ledsen (ibid.).

I läroplanen betonas betydelsen av att alla som arbetar i förskolan ska bemöta varje barn utifrån dess individuella behov, och att barn som lever i svåra situationer får det särskilda stöd och stimulans som de behöver. Här lyfter vi två av de framskrivna målen i läroplanen som vi tänker inbegriper mötet med barn som går igenom sorg, eller någon annan traumatisk erfarenhet.

Verksamheten ska anpassas till alla barn i förskolan. Barn som tillfälligt eller varaktigt behöver mer stöd och stimulans än andra ska få detta stöd utformat med hänsyn till egna behov och förutsättningar så att de utvecklas så långt som möjligt. (Skolverket, 2010, s. 5)

Barns behov av att på olika sätt få reflektera över och dela sina tankar om livsfrågor med andra ska stödjas. (Skolverket, 2010, s. 4)

Även i skollagen (Skolverket, 2010), kapitel 8, uttrycks det att barn som är i behov av särskilt stöd av exempelvis psykiska skäl är berättigade det. Man beskriver också förskolechefens ansvar att se till att de barn som har behovet av detta får det tillgodosett. "9§ Barn som av fysiska, psykiska eller andra skäl behöver särskilt stöd i sin utveckling ska ges det stöd som deras speciella behov kräver." (Skolverket, 2010).

Om det genom uppgifter från förskolans personal, ett barn eller ett barns vårdnadshavare eller på annat sätt framkommer att ett barn är i behov av särskilt stöd, ska förskolechefen se till att barnet ges sådant stöd. Barnets vårdnadshavare ska ges möjlighet att delta vid utformningen av de särskilda stödinsatserna (Skolverket, 2010).

Dyregrov et al. (2013) har gjort en studie över pedagoger och deras uppfattningar kring att arbeta med barn som går igenom sorg. Den visar på att pedagoger inte känner att de har tillräcklig kunskap eller kompetens för hur de ska förhålla sig till barn i sorg, eller trauma. Det framkommer även att det förekommer osäkerhet kring när man kan behöva tillkalla specialiserad vård för att hjälpa barnet i fråga. Denna studie genomfördes som en enkätstudie, där hela 80% av de 138 tillfrågade pedagogerna uppgav att de inte hade tillräcklig utbildning för hur de skulle hantera döden när sådana situationer uppstår. 45% av de deltagande pedagogerna uppger att de undviker att ta upp ämnet döden med barn, eftersom de känner sig hjälplösa och inte vet hur de ska bemöta barn i sorg (ibid.). Alisic (2012) har gjort en studie om pedagogers perspektiv på att stötta barn efter ett trauma. I denna studie framkommer det, likt i Dyregrov's et al. (ibid.), att pedagogerna finner det är svårt att stötta dessa barn. Detta på grund av att man samtidigt ska ta hand om resten av barnen i barngruppen. Resultatet visade också på att pedagogerna kände att det var svårt att veta hur man ska bete sig mot barnen. Ska man fokusera på det som hänt, eller om det är bättre att låta livet gå vidare. Alisic beskriver också hur pedagogerna kände att det var viktigt att hitta en balans i hur man ska förhålla sig till dessa familjer i förhållande till övriga barnen i gruppen och deras familjer (ibid.).

Bakgrund

Vi sammanställer i kommande kapitel en del av den forskning och litteratur som redan finns på området. Inledningsvis beskriver vi vad det innebär att ha ett pedagogiskt förhållningssätt i mötet med barnen och hur man kan arbeta med och bemöta och förstå känslor. Avslutningsvis går vi in på förståelsen för barn och deras reaktioner då vi tänker att som pedagog kan det vara bra att ha en viss förståelse för hur barn kan reagera.

2.1 Förhållningssätt

Dyregrov et al. (2014) har genomfört en studie där de undersökte hur pedagoger uppfattar sitt ansvar och vad som skulle kunna vara den bästa hjälp och stöttning i situationer av barns uttryck av starka känslor. I den här studien har det visat sig att både pedagoger och rektorer menar att det bör finnas något sorts nedtecknad formel, en plan. I denna plan bör det framgå hur man ska förhålla sig och arbeta, för att kunna skapa goda förutsättningar för att det som har hänt kan bearbetas. Författarna lyfter något som kallas för handlingsplan eller krisplan, och vad som tycks vara av värde att ha med i en sådan, vilket kan vara vissa punkter, som beskriver ett förfarande, vem som gör vad när något hänt. Även viss teoretisk bakgrund om just sorg och reaktioner som kan komma med det. Vad som också lyfts upp i resultatet av studien är att lärarna vill ha stöd i hur de ska kontakta vårdnadshavare och vilka man bör informera om något har hänt. Slutligen lyfter de tillfrågade pedagogerna att man vill att det ska finnas någon som är utsedd att ha det övergripande ansvaret för det här, när det väl inträffar. De tillfrågade pedagogerna underströk vikten av att en sån här plan inte är något som ska vara skriven i sten, utan det är något som ska användas med sunt förnuft i relation till barnet i fråga (ibid.).

En studie som Dyregrov et al. (2013) har gjort över lärares attityder gentemot sitt arbete som kan innebära att möta barn i sorg visar dock att många känner sig otillräckliga. I denna studie visade det sig även att större delen av de deltagande pedagogerna ifrågasätter hur mycket de ska vara involverade i barnens bearbetning av sorgen. De har förståelse för att skolan är en viktig plats för barnen som går igenom detta, men de menar att de inte är och inte heller ska vara psykologer. De hävdade sig inte som lämpade att förstå och vidta åtgärder vid psykosociala situationer (ibid.).

Dyregrov et al. (2013) beskriver att det är viktigt för barn att ha en fristad. Att kunna vistas med personer som inte är mitt i en sorg om ens närmaste familj är det, ger barnen distans. Vidare har Dyregrov et al. i sin undersökning kommit fram till att det är av vikt för barn att veta att de är tillsammans med vuxna som de vet bryr sig om dem och finns där för dem. Man tar även upp vikten av att ha sina vänner och det stöd som de ger (ibid.). Hellberg (2015) beskriver vikten av god samverkan mellan hem och förskola. Finns en väl fungerande

samverkan där man kommunicerar med hemmet skapar det bättre förutsättningar för att vårdnadshavare ska känna förtroende och vara uppriktig. Detta kan dock bidra till att vårdnadshavare avslöjar för mycket information, sådant som inte rör barnet och dess mående. Detta bidrar till svårigheter att behålla den professionella relationen, det är då viktigt att vara tydlig som pedagog för att just bibehålla relationen (ibid.). Att vara i samförstånd med vårdnadshavarna lyfter Hellberg också som betydelsefullt, att man både hemmavid och på förskolan pratar om samma sak och på samma sätt.

Copper och Hill Edmonton (2002) genomförde en studie som behandlar pedagogiska svar till uttryck av sorg, och även ilska. En av slutsatserna som dragits utifrån studien är att pedagoger måste hitta en känsla för att kunna hitta utrymme för sorg och ilska. Vad forskarna bakom studien menar är att pedagoger bör ha kunskap inom dessa områden, för att kunna ge barn vägledning för att få känna och uttrycka sin sorg. Vidare beskriver Copper och Hill Edmondson (2002) också den förnuftiga reflektionen som en förutsättning för att kunna bemöta barns känslor och uttryck av sorg, och ilska, på ett pedagogiskt lämpligt sätt. Sådana här förutsättningar skapas dock med hjälp av att pedagogen själv har förnuft nog att hitta dessa förutsättningar (ibid.). Till skillnad från denna studie har annat visat sig i Dyregrov's et al. (2013) studie över lärares attityder gentemot barn i sorg. Här ifrågasätter de deltagande pedagogerna hur mycket de ska involveras i barnens sorg. De visar förståelse för att förskolan är en viktig plats för de här barnen, då det är av vikt att ha någonstans där allt är som det brukar vara. Vidare betonar pedagogerna detta genom att säga att "vi är inte, och ska inte vara, psykologer". Med vilket de menar att deras begränsningar här är kopplade till det pedagogiska lärandet och andra uppgifter som ska fylla dagen. I studien visade det sig att pedagogerna inte känner sig lämpade att förstå eller vidta åtgärder vid psykologiska situationer, så som sorg hos barn (ibid.).

Hammarlund (2012) beskriver hur man kan tänka vid ett svårt samtal med barn. Som vuxen har man ett ansvar inför barnet att stå stadigt och visa för det berörda barnet att jag klarar av det som händer nu. Att skapa trygghet hos barnen och visa att man lyssnar till dem är av vikt när de drabbas av något traumatiskt (ibid.). Vidare beskriver Hammarlund vikten av att vara uppdaterad i vad som har hänt och vad som kommer att hända, detta för att vara ett så stort stöd som möjligt. När man ska föra bearbetande samtal är det av vikt att de som drabbats görs till deltagare i samtalet. Deras tankar och funderingar ska då styra samtalet, för att göra det betydelsefullt för dem. Vidare beskriver Hammarlund hur man bör förhålla sig till någon som har förlorat någon, han menar att man inte ska förminska eller förringa saknaden på något sätt. Gustafsson (2006) beskriver vikten av att möta barnen som drabbas av något traumatiskt, författaren menar att de inte vill bli bemötta. Han menar att det innebär att man ska ta av sig uniformen och visa sin medmänskliga och empatiska sida, det är vad barnen behöver i de här situationerna. Författaren menar att vuxna på många sätt vill försöka att skydda barnen vid sådan här tillfällen, genom att inte ge dem information eller prata med dem om det som har hänt (ibid.). Juul och Jensen (2009) beskriver den bekräftande

kommunikationen som, i motsats till den värderande kommunikationen, är av betydelse för barnets utveckling av sin självkänsla. Genom att inta ett bekräftande förhållningssätt, innebär att visa sin vilja att förhålla sig öppen och intonande gentemot de man möter. Vidare beskriver författarna betydelsen av att som pedagog se det som barnet upplever och förstå vikten att förhålla sig inkluderande gentemot barnet (ibid.).

Att ha förståelse för att barnet har en annan socialisation hemmavid, förklarar hur barnen har ett annat socialt mönster där. Pedagoger har en annan bild av barnet på förskolan än hur dess familj ser på och känner barnet. Barnens strategi att skaffa sig kunskap skiljer sig också mellan hem och förskola (Säljö, 2000). Det är av vikt att som pedagog vara medveten om dessa företeelser. När man för en dialog med vårdnadshavare kan det uppstå situationer då de inte känner igen barnet i fråga, just på grund av att barnen har olika socialisationer att förhålla sig till (ibid.). Utifrån detta är det av betydelse att tänka på att barn i svåra situationer kan behöva bemötas på olika sätt i hemmet och förskolan. Återigen är vikten av att bemöta varje barn utifrån deras önskemål och behov i den aktuella situationen (ibid.). Gharaibeh och Fakir (2015) skriver att konflikter mellan föräldrar kan påverka barns utveckling och att skilsmässor bär en hel del psykologiska, känslomässiga, sociala och ekonomiska effekter för alla i en familj, men barn är de mest utsatta. De skriver vidare om en forskning som visar att barn från skilda familjer möter och orsakar fler problem för sina föräldrar i jämförelse med barn från icke skilda föräldrar. Studien visar att barn från skilda familjer är mer benägna att drabbas av depression. Författarna menar att barn ofta kopplar ihop att skilja sig är lika med otrygghet, förlust av självkänsla, samt undertryckta känslor av ilska och förlust. Detta visar sig ibland genom aggressiva beteenden och ett annat fenomen är att barnen skyller på sig själv för föräldrarnas skilsmässa. Abdulbaghi och Sundelin Wahlsten (1998) beskriver det trauma som kan uppstå vid skilsmässa, och menar att det är först när det uppstått flera händelser, som föräldrars oförmåga att kunna besvara barnets frågor på ett sakligt sätt, eller om det förekommit våld och/eller missbruk. Barn tar intryck av flera händelser och ibland kan barn ha spår av dessa traumatiska händelser.

2.2 Att arbeta med och bemöta känslor

Cleve (2002) beskriver sitt arbete med en pojke som förlorade sin mamma och lillebror i en bilolycka, författaren använde den lekpsykoterapeutiska Erikametoden i arbetet med den här pojken. Detta innebär att man använder sig av en sandlåda och olika material som barnet får leka med. Dessa material kallas för hela-världen-material, vilket består av hästar, dinosaurier, människor, papper, naturmaterial och religiösa symboler. Barnet ska uppmuntras att använda sig av och uttrycka sig med de olika sakerna. Man har som syfte att med denna metod förstå vad barnens transformationer kan ha för djupare känslomässig betydelse betydelse (Öhman, 2011). Cleve beskriver, det som också framkom i Dyregrov et al. (2013) studie, att barnet vill ha en fristad från sorgen. Barnet i fråga verkade aktivt välja att inte prata om sin mamma eller bror, utan försöker att vara som vanligt när han är på

förskolan. Detta för att inte koppla samman det hemska med det vanliga och stabila, för att ha en stadig punkt (Cleve, 2002).

Erikametoden kom till Sverige under 1930talet och är framtagen av barnpsykologen och barnläkaren Margaret Lowenfeld. Hon var intresserad av barns lek och hur den kan rymma både känslomässiga och kognitiva processer. Lowenfeld utgick ifrån en helhetssyn på barnet, för att se till varje individuellt barn. Den centrala uppgiften är att se barnet, inte att se till vilket sorts barn det är (Zetterqvist Nelson, 2011).

Knutsdotter Olofsson (2009) beskriver leken som en mötesplats i barnens hjärna, mellan den impulsiva fantasirika delen och den ordnade och värderande sidan av hjärnan. Med sin föreställningsförmåga och sina erfarenheter tar de till sig de nya erfarenheterna och skapar en förståelse för det. Knutsdotter Olofsson skriver vidare om hur barn genom leken bevarar sina minnen, de förankras mer och mer till nya ord och associationer. Leken blir också en kanal för barn att kommunicera sina känslor och tankar, genom de roller som de i leken går in i. För att barn ska få uppleva detta har de vuxna i förskolan en viktigt ansvar för barnens lek, att de ska skapa förutsättningar för lek. Något som är viktigt för barn är att få leka färdigt, få ett riktigt avslut på sin lek (ibid.). Tullgren (2003) har gjort en studie över hur pedagoger på förskolor styr leken. Det framkommer i studien att pedagogerna uppmuntrar familjelekar och lekar som främjar kommunikation och samspel, även samhällets värdegrund. Studien visar också hur pedagoger i stor utsträckning avstyr lekar som innehåller obehagliga handlingar, såsom begravingar, våld och mord. Även de lekar som innehåller höga ljudnivåer och spring avstyrs. Öhman (1996) beskriver, likt Knutsdotter Olofsson (2009), att barn bearbetar känslor och hemska upplevelser genom sin lek.

Wiesman (2013) bedriver forskning i läs- och skrivkunnighet, hennes forskning handlar om hur viktigt det är med bilderböcker för små barn. Resultatet av hennes forskning visar att bilderböcker kan ge barn perspektiv på döden. I sorgen visar sig många känslor hos barn, exempelvis ångest men också fysiska symptom som exempelvis huvudvärk. Att barn får ta del av litteratur som en metod för bearbetning har visat sig vara ett lyckat exempel för att arbeta med olika trauman. Resultatet från hennes forskning visar att barn kommer att uppleva sorg under olika sammanhang i sitt liv, vilket gör det betydelsefullt med litteratur och stödsamtal. Vuxna behöver ge stöd och vägledning för att barnet på bästa sätt ska kunna hantera sina känslor (ibid.). Vidare beskriver Wiesman vikten av att vara medveten i sina val av böcker. Detta för att barn av olika kultur, religion och erfarenheter har olika möjligheter att relatera till dessa böcker. Syftet med att läsa dessa böcker är att barnen ska kunna relatera till berättelsen som läses. Dessa väl utvalda böcker kan bistå med viktiga psykologiska, emotionella och kulturella frågeställningar att samtala kring (ibid.)

Kaufman et al. (2006) har gjort en studie över barn som har gått igenom många förluster och hur de kan tänkas hantera dessa förluster. I studien beskrivs vikten av att ha förståelse för människors olikhet och våra olika sätt och behov att uttrycka oss. Att ge utrymme för barnets

känslouttryck är av betydelse för processen som de kan gå igenom. Som pedagog är det då viktigt att uppmuntra och skapa förutsättningar för att barnet ska kunna uttrycka sig. Detta för att barnet ska förstå att det är okej att känna sina känslor och att man får uttrycka sig på sitt eget sätt. Ett verktyg som beskrivs i studien är skapande, att måla och rita. Kaufman et al. (2006) beskriver hur dessa uttryckssätt kan fungera som ett hjälpmedel för hela familjen, det blir något som de kan kommunicera och samlas kring.

Forsell (2005) beskriver de begrepp som används inom det sociokulturella perspektivet, dessa är verktyg och redskap. Verktyg som används i det sociokulturella perspektivet är olika hjälpmedel som används för att integrera och kommunicera med sin omgivning. De psykologiska redskapen som finns för att tänka och kommunicera, han menar att språket är viktigt i bemötandet av barn. Vad han menar är speciellt med språket är att det fungerar för att kommunicera både med människor och inom människor. På detta sätt blir språket länken mellan individen och samhället och genom denna interaktion har språkets betydelse av vikt för barns sociala erfarenheter (Forsell, 2005). Vidare finns verktygen erfarenheter, för att kunna bearbeta information och händelser. De fysiska verktygen är föremål som människan har skapat. När man tänker på sorg kan det i förskolans verksamhet vara papper, pennor, musik eller olika pedagogiska verktyg. Ur ett sociokulturellt perspektiv kan dessa artefakter tänkas vara av betydelse för att komma vidare i bearbetningen av sorgen (ibid.).

Det som dominerar i det sociokulturella perspektivet är kommunikativa processer. Dessa processer, tillsammans med språket, är av betydelse för att tillägna sig kunskap. Genom att lyssna till andra människor att prata om erfarenheter, hjälper barnen att skapa sig bilder och uppfattningar om sin omvärld. I den kultur som barnet föds in i existerar vissa förhållningssätt och perspektiv som familjen lever efter. De människor, medaktörer, som man lever och växer upp med hjälper till att skapa erfarenheter och förståelse. Det är inte säkert att det är det rätta förhållningssättet och perspektivet att förhålla sig till, men det kommer vara det som barnet har att tillgå under sin utveckling (Säljö, 2000).

2.3 Pedagogers förståelse för barns reaktioner

Bonoti et al. (2012) har i en studie låtit barn rita vad döden är för något, ett sätt att få en djupare förståelse för barns reaktioner. Det mest övergripande som kan sägas om det som den resulterade i är att barn som inte har någon personlig erfarenhet av död ritade fiktionella scener med mycket blod och kanske till och med bomber. De deltagande barnen ritade teckningar som verkade vara inspirerade av film och TV-spel. De barn som hade någon sorts erfarenhet ritade något som hade med ritualen kring begravning att göra, eller något minne av den bortgångne. Denna studie visar på en större mognad och förståelse hos de barn som har erfarenheter av förlust (ibid.). Bonoti et al. (2012) skriver vidare om betydelsen av förståelse för vad barn vet om döden, som en tillgång i arbetet där man bemöter barnen. Kunskap om hur barn skaffar sig förståelse om döden är en viktig beståndsdel för att som pedagog, och förälder, att kunna stötta barn i sorg. Man menar att studien kan användas som

stöd för förståelsen för hur barn skapar sig uppfattningar om död och hur de med hjälp av erfarenheter och stöd kan skapa sig en mer realistisk bild av det (ibid.).

Copper och Hill Edmonton (2002) beskriver även de i sin studie ett barns erfarenheter av sorg. Att förstå och acceptera att livet innehåller både bra och dåliga saker är något som man måste lära sig. Att då lära sig att uppskatta de bra sakerna är då viktigt, att inte hänga upp sig på det dåliga. Att erkänna sin sorg kan också skapa en känsla av tillfredsställelse, att det är ett steg att bearbeta. Forskarna beskriver det som att denna känsla av tillfredsställelse skapar delaktighet och egenmakt i situationen. Detta kan visa på en medvetenhet om sina känslor, vilket kan leda till dialog och bearbetning av känslor (ibid.). Dowdney (2003) beskriver vilka olika psykologiska reaktioner ett barn kan drabbas utav när en förälder dör, till exempel separationsångest, osjälvständighet, nattliga rädslor, utbredd störning och depression. Hartman (2014) beskriver hur barn reflekterar över sitt liv. Detta gör de för att vidga sitt perspektiv och skapa en förståelse för vad de upplever. I många fall tänker de på sådant som vuxna blundar för, sådant som kan upplevas som jobbigt, men det är i själva verket det som de reflekterar över och försöker skapa förståelse kring (ibid.). Hartman beskriver vidare att barn inte bär på små bekymmer, och de har inte själva förmågan att sortera ut och skapa förståelse för de stora frågorna själva (ibid.).

Abdulbaghi och Sundelin Wahlsten (1998) beskriver trauma och menar att barns reaktioner efter ett trauma kan vara att det tar sig uttryck i att framkalla ett förvirrat beteende. Författarna skriver att barn och vuxnas uppfattning om liv, död, tid och rum skiljer sig åt och att det blir en skillnad i vad barnen upplever som skrämmande, hotfullt och skadligt i jämförelse med vad vuxna uppfattar och upplever. Hellberg (2015) beskriver hur kriser och reaktioner som kan tänkas komma från dem är beroende på barns livssituation och deras erfarenheter. Ju bättre förhållanden som barnet växer upp i desto bättre kan barnet klara av eventuella kriser. Vidare beskriver författaren så kallade kumulativa trauman, vilket innebär att man upplever flera situationer som orsakar psykisk stress. De typer av händelser som påverkar och skadar mest är handlingar gjorda av närstående personer (ibid.), detta kan leda till posttraumatiskt stressyndrom (PTSD). Abdulbaghi och Sundelin Wahlsten (1998) förklarar PTSD som en psykisk störning som kan uppkomma efter en händelse, detta kan drabba både vuxna och barn. Något som kännetecknar PTSD är att händelsen är återkommande i mardrömmar och ger även flashbacks i vaket tillstånd. Det drabbade barnet kan också verka undvikande av situationer, tankar och känslor som liknar den händelse som tidigare skett.

Syfte

Syftet med den här studien är att undersöka och beskriva hur en grupp pedagoger uttrycker att de i förskoleverksamheten bemöter barn som visar känslor av sorg och förlust.

3.1 Frågeställningar

1. Vad karakteriserar de av pedagogerna uppfattade uttrycken?
2. Vad karakteriserar pedagogernas upplevelser av sitt bemötande av dessa uttryck?

Metod

I kommande kapitel redogör vi för hur vi har arbetat med studien. Vi beskriver på vilket sätt vi har samlat data och senare på vilket sätt vi har transkriberat och analyserat den. Urvalet av respondenter och en beskrivning av dessa presenteras, samt studiens geografiska utsträckning. Vi resonerar även kring de etiska ställningstaganden som vi har arbetat efter.

4.1 Metodval

Som undersökningsmetod i vår studie valde vi att använda oss av semistrukturerade intervjuer, eftersom vi ville ta del av hur pedagogerna uttrycker att de bemöter barn som går igenom sorg. Det är en form av kvalitativa intervjuer och dessa är mer flexibla och låter respondenterna få mer utrymme i intervjun än de får i en strukturerad intervju (Bryman, 2011). Denna intervjuform kände vi passade oss och vår undersökning bäst eftersom att vi då kunde använda oss av några övergripande frågor i intervjuerna för att hålla oss till vårt specifika ämne istället för att ha många mindre frågor som styr intervjupersonerna mer i samtalet. Möjligheten att ställa följdfrågor för att fördjupa intervjupersonernas svar fanns också (Bryman, 2011). Stukát (2011) beskriver intervjuer inom forskningen som att intervjupersonen ska ges så stort utrymme som möjligt, för att kunna ge så intressanta och spännande data som möjligt (ibid.)

4.2 Urval

Våra val av respondenter har vi gjort utifrån det som Bryman (2011) kallar ett bekvämlighetsurval. Denna typ av urval innebär att man vänder sig till personer som finns tillgängliga. Vi kom att använda oss av denna metod för att vi upplevde det som svårt att komma i kontakt med pedagoger som ville ställa upp på intervjuer, samt att det var svårt för många att finna tid att ställa upp. Att utgå ifrån ett bekvämlighetsurval innebär inte att man får ett representativt resultat från de verksamheter som våra respondenter arbetar i (ibid.). Dock tänker vi att utifrån att de arbetar på olika förskolor i olika kommuner, är av olika åldrar och har arbetat olika länge inom förskolan ger det oss ett representativt urval, som Stukát (2011) beskriver är något som representerar en stor grupp. I intervjuerna fick respondenterna möjlighet att på ett öppet sätt prata och dela med sig av sina tankar och erfarenheter. Vi använde oss av öppna frågor (se bilaga 3) som gav respondenterna möjlighet att prata fritt och brett kring ämnet. Eftersom intervjuerna var ganska öppna kände vi att vi inte behövde följa ordningen på frågorna och behövde vi ställa följdfrågor utifrån de svar vi fick var det möjligt. Vi hade samma grundfrågor till alla tolv pedagoger, lekterapeuten hade vi andra frågor till.

Viktigt att tänka på enligt Bryman (2011) är att bekanta sig med miljön på platsen, valet av plats där intervjun genomförs bör vara genomtänkt. Därför är det bra att låta respondenten välja var man bör hålla till, respondenten ska kunna känna sig lugn över att ingen ska höra vad som sägs. Sju intervjuer gjordes på olika förskolor i två kommuner och fem intervjuer gjordes i hemmiljö, varav en över telefon. Pedagogerna jobbar på åtta olika förskolor. Intervjuerna på förskolorna skedde i enskilda rum vilket vi hade bett om för att få en sådan lugn miljö som möjligt. Intervjun med lekterapeuten skulle ske på plats på lekterapin men det blev förhinder och vi fick istället hennes intervjusvar via mejl.

Då vi är två författare har vi delat upp arbetet med att söka och kontakta respondenterna. Vi intervjuade tolv pedagoger varav nio förskollärare och tre barnskötare. Deras erfarenheter av arbete i förskolan spänner mellan 7-46 år. Pedagogerna har vi kommit i kontakt med främst under vår utbildning. Av dessa tolv respondenter har åtta av dem erfarenhet av barn som har förlorat någon i sin direkta närhet. Lekterapeuten är förskollärare och specialpedagog i grunden och är sedan 14 år utbildad till lekterapeut. Vi kom i kontakt med henne genom verksamheten på sjukhuset, där hon arbetar på barn- och ungdomskliniken. I föreliggande text presenterar vi våra respondenter samt de verksamheter som de arbetar i.

Pedagog 1 är förskollärare och arbetar på en förskola med en utökad syskonavdelning.

Pedagog 2 är förskollärare och även montessoripedagog. Pedagogen arbetar på en utökad syskonavdelning.

Pedagog 3 är förskollärare och även montessoripedagog, arbetar på en utökad syskonavdelning.

Pedagog 4 är barnskötare, arbetar på en mångkulturell förskola på en utökad syskonavdelning.

Pedagog 5 är förskollärare och arbetar på en syskonavdelning.

Pedagog 6 är förskollärare, arbetar på en småbarnsavdelning.

Pedagog 7 är förskollärare, arbetar i en renodlad femårsgrupp på en mångkulturell förskola.

Pedagog 8 är barnskötare och arbetar på en småbarnsavdelning tillsammans med pedagog 6.

Pedagog 9 är förskollärare och jobbar på en småbarnsavdelning.

Pedagog 10 är förskollärare och numera förskolechef.

Pedagog 11 är barnskötare och jobbar på en syskonavdelning.

Pedagog 12 är utbildad montessoripedagog och arbetar på en storavdelning. De tre montessoripedagogerna arbetar på samma montessoriiinspirerade förskola, men på olika avdelningar.

4.3 Genomförande

Det första steget vi gjorde i vårt genomförande var att ta kontakt med de förskolechefer för de olika förskolorna där vi skulle komma och intervjua på. I samband med det berättade vi lite om vår studie och studiens syfte, och vi tog även kontakt med respondenterna. När vi formulerat klart våra frågor valde vi att inte skicka ut dem i förväg till respondenterna,

eftersom det kan bidra till att de sitter redo med svaren på papper under intervjun vilket bidrar till att det blir svårare för oss att ha ett samtal med följdfrågor. Viktigt att tänka på vid utformningen av intervjufrågorna enligt Bryman (2011) är att skapa en ordning bland frågorna, men att den är flexibel för att följa samtalet. Att tänka på vilket språk man använder, det är viktigt att anpassa det till den person som man intervjuar (ibid.). Efter att våra frågor var färdiga var det dags att genomföra intervjuerna. Vi gjorde sex intervjuer vardera, vi har då suttit med en pedagog i taget och intervjuat.

När vi hade fått godkänt på våra frågor, av vår handledare, till lekterapeuten tog vi kontakt med denne och fick en tid för intervju. Intervjun tillsammans med lekterapeuten fick dock genomföras över datorn och på sätt att lekterapeuten fick mejla sina anteckningar och svar till oss. Bryman (2011) beskriver hur brev/mejl kan användas som ett komplement till primära data, som våra intervjuer utgör. Intervjuerna tog mellan 20-30 minuter. En intervju fick ske över telefon, och spelades likt de andra även denna in. Bryman förklarar telefonintervjuer som en mycket effektiv metod även om det kan finnas skillnader mellan en direkt intervju och telefonintervju. Av våra tolv intervjuer ville tre pedagoger inte bli inspelade, men som Bryman skriver om att om någon inte vill bli inspelad ska man ändå göra intervjun då sannolikheten är stor att man får bra information. Vi valde att intervjuas då vi tyckte att deras bidrag till studien var intressant.

4.4 Etiska ställningstaganden

Vi arbetade utifrån vetenskapsrådets (2011) fyra etiska principer vid genomförandet av våra intervjuer. Dessa frågor är informationskravet, vilket betyder att respondenterna ska informeras om syftet med studien. Samtyckes- och konfidentialitetskraven som innebär att respondenterna garanteras anonymitet och att deras deltagande är frivilligt. Den fjärde frågan behandlar nyttjandekravet, som garanterar att respondenternas svar endast kommer att användas till denna studie. Detta presenterade vi för våra informanter i missivbrevet som vi skickade ut till förskolorna.

4.5 Bearbetning av datamaterial

När våra inspelade intervjuer var färdiga transkriberade vi våra intervjuer, vi skrev alltså ner hela våra intervjuer ordagrant i text. Transkriberingen valde vi att göra individuellt och var och en hade då ansvar för att skriftligt få ner intervjuerna i sin helhet. Vi bearbetade och analyserade sedan intervjuerna tillsammans genom att vi läste igenom våra texter och reflekterade över svaren och våra olika uppfattningar om intervju svaren. Vi sökte efter mönster i intervju svaren och vilka faktorer som lyftes fram. Analysen av data skedde med hjälp av tematisk analys, vilket Bryman (2011) beskriver att man utifrån centrala teman som framkommit i noggrann läsning av intervjuerna. Något som man i en tematisk analys tittar efter bland annat är; repetitioner, likheter, skillnader (ibid.).

4.6 *Urval av artiklar*

Vi använde oss i vårt sökande av artiklar av Resources Information Center (ERIC), Primo och Digitala Vetenskapliga arkivet (DiVa) via sambiblioteket. Vi började att använda svenska sökord, såsom BARN I SORG, TRAUMA BARN, men det gav väldigt få träffar. Vi övergick till engelska och sökte på CHILD IN MOURNING, MOURNING CHILDREN, TEACHER GRIEF, GRIEF IN CHILDREN, CHILD GRIEF PLAYING, DIVORCE CHILDREN. Dessa sökord gav en del träffar och vi upplevde att det var lätt att hitta relevanta artiklar.

4.7 *Metoddiskussion*

Genom att vi använde oss av semistrukturerade intervjuer blev det mer som ett samtal med respondenterna istället för en strikt intervju med många frågor. Respondenterna fick därför möjlighet att prata friare runt frågorna och vi fick bredare svar. Syftet med vår studie är att undersöka och beskriva pedagogers kunskaper och erfarenheter kring barn i sorg, hur de arbetar för att stötta de barnen i sin verksamhet. Bryman (2011) skriver att en observation synliggör en människas beteende i en viss miljö och att man utifrån det kan göra kopplingar mellan denna person och miljön i sig. Om man däremot vill komma åt en människans synsätt eller tankar fungerar inte en observation, utan istället måste man fråga personerna om detta och därför blir intervjuer en bättre undersökningsmetod dessa gånger (ibid.). Av den anledningen blev intervjuer en självklar undersökningsmetod för oss, eftersom att observationer inte hade synliggjort vårt syfte. Något som vi har tänkt på i efterhand är att vi skulle ha övervägt att använda oss av den ostrukturerade intervjumetoden, i vilken respondenten helt kan associera fritt till den fråga som vi ställer (ibid.). Vi tänker att detta hade skapat ett än större utrymme för deras egna tankar, då vi upplever att de hade svårt ibland att veta om de svarade "rätt" utifrån våra frågor.

Intervjuerna med pedagogerna genomfördes i direktkontakt, vilket intervjun med lekterapeuten också skulle göras. På grund av sjukdom på den dagen som intervjun skulle genomföras och sedan ett fullt schema för denne kunde inte intervjun med lekterapeuten ske på samma sätt. Vi fick därför ta del av dennes svar via skrift. Vi upplevde det som den bästa möjligheten för att i över huvud taget kunna få några svar av lekterapeuten även om en intervju i form av direktkontakt kanske hade gett oss bättre och djupare material att analysera sedan, men i nuläget känner vi att vi fick ett bra material. Några av intervjuerna spelades, som vi beskrev tidigare, inte in vilket krävde mer tid för intervjuerna då vi ville vara noga med att få ned så mycket som möjligt på papper. Vi upplever att det gav ett bra resultat, trots att vi inte spelade in dem, men de gav ett större djup i vår analys. I överlag kom vi däremot fram till att alla intervjuer gav oss ett bra material att analysera och bygga vårt resultat på och även i de skriftliga svaren av lekterapeuten fick vi med respondentens övergripande tankar och synsätt.

4.7.1 Litteratordiskussion

Vi har i så stor utsträckning som möjligt använt oss av relevant forskning som är vetenskapligt granskad. Dessa artiklar har vi sökt genom bland andra Resources Information Center (ERIC), Primo och Digitala Vetenskapliga arkivet (DiVa) via sambiblioteket. Övrig litteratur som vi har använt oss av har vi reflekterat över dess tillförlitlighet utifrån olika punkter. Vi har tänkt på det faktum att de riktar sig till personal som arbetar i förskolan, som ett stöd, samt att flera av dem är skrivna av författare som har genomfört vetenskapliga studier i ämnet. På så sätt finner vi dem relevanta för vårt arbete. En del av den övriga litteraturen har skrivits av författare som vi har använt mycket av under hela vår studietid, vilket medför att vi ser dem som tillförlitliga källor. Deras källförteckningar har vi också sett över. Vi har även sett till vem som har givit ut böckerna, utifrån dessa aspekter tänker vi att vårt valda material i bakgrunden är tillförlitligt.

Resultat

Vårt syfte med denna studie är att undersöka och beskriva pedagogers erfarenheter och hur de arbetar för att stötta barnen i sin verksamhet. Vi har gjort en tematisk analys och på så sätt har vi sett mönster i svaren. Redovisningen av svaren är indelade i olika teman för att underlätta för läsaren att förstå pedagogernas och lekterapeutens svar. Vi har sammanställt svaren som också är förstärkta med citat. I citaten har vi redigerat bort det mest svårlästa talspråket för att underlätta för läsaren. I vårt resultat presenterar vi erfarenheterna i olika teman. Våra teman är följande:

Pedagogiskt förhållningssätt - Detta temat har vuxit fram utifrån hur pedagogerna uttrycker sina erfarenheter kring hur man kan bemöta barns känslor och uttryck i verksamheten.

Barns reaktioner - Detta temat har utvecklats utifrån hur pedagogerna beskriver att de upplevt barns olika reaktioner vid starka känslor.

Olika typer av sorg - Under analysarbetet har det framkommit att inte så många av pedagogerna har varit med om att ett barn har förlorat någon närstående. Under detta tema presenteras då de andra typerna som pedagogerna upplever sig behöva bemöta i större utsträckning på förskolan.

Förskolan som fristad - Under detta tema presenteras pedagogernas tankar kring förskolans egna betydelse för de barn som har förlorat någon, eller upplevt något traumatiskt.

Lekens betydelse - I det sista temat presenterar vi hur vi har uppfattat pedagogers syn på leken som ett verktyg för barns bearbetning.

5.1 Pedagogiskt förhållningssätt

Som pedagog framhåller våra informanter vikten av att vara tydlig när man pratar om död och saknad, för att konkretisera och begreppsligöra vad det egentligen är. För att göra detta menar de att man bör använda sig av ord som gör att barnen förstår vad det betyder. Våra informanter lyfter olika sätt som man kan använda sig av för att lyfta och bemöta de svåra situationer som kan uppstå i ett barns vardag. Att använda sig av litteratur, där barn får möjlighet att höra om andra som har upplevt liknande saker, att man inte är ensam, vilket upplevs vara viktigt för processen. Dramatisering framhålls som ett bra verktyg för att möta de mer komplexa frågorna. Man tar upp ett exempel som man har använt sig av på en förskola, the empty chair, där de har låtsats att den bortgångne har suttit, som barnen då har kunnat tala till om vad som helst, för att få utlopp för de känslor som de bär på. På den aktuella förskolan var det en pedagog som gått bort.

Personalen ordnade så att barnen fick en möjlighet att ta ett sista farväl av den avlidna personen, säga det man skulle vilja ha sagt. Det fick fungera som en ventil. Stolen fick sedan finnas kvar en tid på förskolan. (pedagog 12)

En informant beskrev hur ett barn på deras förskola var sjuk och sedan gick bort. Barnet i fråga gick på förskolan nästan fram till sin död. I verksamheten försökte man bemöta sjukdomsförloppet med hjälp utav dramatisering, litteratur och samtal. Detta för att skapa en förståelse i barngruppen för vad som komma skall.

Jag upplevde det som en naturlig process, kanske lite hårt beskrivet men barn anpassar sig och förstår mer än vad man tror. (pedagog 9)

Informanterna lyfter vikten av att i det pedagogiska arbetet bemöta och lyfta barnens känslor, oavsett vilka känslor det är. Att låta barn vara ledsna eller arga, detta behövs för att de ska kunna bearbeta det som de bär på. Ett sätt som lyfts av informanterna att arbeta med känslor är att arbeta med djur som är ett sätt att närma sig de svåra ämnena, de flesta barn verkar ha en förmåga att identifiera sig med djur.

Vi har ett aktivt värdegrundarbete och jag menar, då pratar vi om känslor, där kan det ju komma in, varför man är ledsen, att man saknar någon. En del säger det, att "jag saknar min morfar, han är i himlen nu"[...] Just att de får uttrycka och vara ledsen, bli sedd och bekräftad i det man känner, blir lyssnad på. (pedagog 3)

Att ha resten av barngruppen i åtanke är också viktigt menar informanterna, de är i allra högsta grad delaktiga i den här processen, lika mycket som pedagogerna. Kanske ännu mer egentligen. Det är de som leker och är med varandra, det är de som ställer frågorna som det drabbade barnet kanske inte kan svara på. Det är därför informanterna menar att det är av betydelse för de andra barnen görs delaktiga att de också får en medvetenhet kring vad som händer.

Att man samtalar om det med de andra barnen. Varför det drabbade barnet är ledset, kanske har ett förändrat utseende, sånt som väcker många frågor hos andra barn. (pedagog 9)

I de flesta verksamheter som våra informanter arbetar i har det visat sig att man inte har någon sorts förberedelse inför om något allvarligt skulle drabba något barn eller på förskolan. Man lyfter också arbetsgivarens roll, då en krisplan för detta inte är prioriterat. Mycket åläggs från arbetsgivarna att personalen ska sköta i förskolans verksamhet, men en krisplan som behandlar detta är inte prioriterat från deras sida. Exempel på sånt som arbetsgivaren ålägger dem är att ta hand om lunchdisken, men även viktiga dokument som likabehandlingsplaner och annat som också är av betydelse för att förskolans verksamhet ska fungera. Man upplever dock att det är mycket som får stryka på foten på grund av sådant som måste göras.

Jag känner att det är en brist, det kan jag tänka mig är så på många ställen. Man är inne på annat som likabehandling, egenkontroll och sånt som åläggs från arbetsgivaren. Just det där med sorg, det ligger nog och släpar efter.. Men händer det, då skulle det nog kännas jätkligt skönt att ha lite på fötter, att det inte kommer som en chock, att man inte bara står där. (pedagog 1)

I några verksamheter visar man på en bättre förberedelse inför att något skulle hända, där har man sett till att ha en krisplan att kunna luta sig tillbaka på, samt att man har en låda, som hålls aktuell.

Jag har aldrig behövt hjälp men vi har ju en krisplan [...]. Och vi har också till och med som en liten låda som om det skulle vara att nått barn här på förskolan skulle förolyckas, så har vi ju en färdig låda med ljus och fotoram. (pedagog 6)

Att som vuxen i förskolan ha ansvar för barnets mående är för samtliga pedagoger en självklarhet. Något som också är viktigt är att använda rätt ord när man talar till barnen och inte lindar in det som hänt menar två pedagoger och lekterapeuten. Genom att använda sig av rätt ord lämnar man inte barnet med föreställningar av vad som kommer att hända, exempelvis förväntar sig barnet kanske att morfar ska vakna snart om han har somnat in.

Viktigt att använda "rätta" ord inte säga att Morfar har somnat in eller gått bort, barn tolkar det som att morfar vaknar eller kommer tillbaka snart. (lekterapeut)

Fyra av pedagogerna lyfter speciellt det här med att lyssna på barnen som ett av deras ansvar, och att man inte får vara rädd för vad det är barnen kommer att säga. De menar att det är viktigt att visa att man vill lyssna, men det är också viktigt att ha den distansen att läsa av barnen, om dom kanske inte vill prata om det nu.

Men det är ju barn som har mist en morfar eller farfar, så då kan de spontana samtalen uppstå när det kommer, [...] Och då är det ju viktigt att man svara på det de frågar, inte veva ut och sväva ut i en massa annat om ett barn ställer frågor om döden, så ska man svara på det de frågar. Så inte vi börjar med änglar och allt vad det kan vara, det kan ju även vara invandrarbarn som har andra trosuppfattningar. (pedagog 2).

Pedagogen i fråga beskriver i citatet ovan att personalen i förskolan har ett ansvar gentemot respektive barns familj och deras eventuella trosuppfattning. Det borde man vara lyhörd inför och respektera i en sådan här situation, då den kan hanteras på olika sätt beroende på vilken tro man lever efter.

Just det här att inte göra något märkvärdigt av det.. Och att man talar om att nu är jag ledsen och därför att.. och det kan man ju göra som pedagog också, och göra det naturligt.. Och jag vet en gång själv när jag bröt ihop och grät på avdelningen bland barnen, då var det ett barn som sa det och kröp upp till nästa pedagog "jag har aldrig sett en vuxen gråta" och hon vart ju rädd för

mig, då kände jag så här, men herregud.. Har du aldrig sett någon vuxen gråta? så jag tror det är jätteviktigt att man verkligen visar och talar om för barnen att det är helt okej man får bli jättearg, för arg blir man ju.. (pedagog 6)

Pedagogen beskriver i citatet ovan en erfarenhet, där hon verkar upptäcka vikten av att även de vuxna ska visa sina känslor inför barnen. Detta för att försöka skapa en förståelse hos barnen för att man får uttrycka sin känslor, oavsett vad man känner. Lekterapeuten menar att det är okej att vara både glad och ledsen, men att det viktigaste är att visa sina känslor.

Vara nära och visa sin egen sorg, visa att det är okej att vara ledsen. Men det är också okej att vara glad. [...] Visa att allt är okej. (lekterapeut)

Förutom att det är viktigt att visa sina känslor för barnen framhåller pedagogerna att det är viktigt att ha en kontakt mellan hemmet och förskolan, för att ha möjlighet att möta barnet på bästa sätt. En pedagog beskriver vidare hur det kan vara att arbeta på en mångkulturell förskola och hur kontakten mellan föräldrarna där kan vara, eller inte vara.

Vi vet ju aldrig, om det är en flyktingfamilj så, vi får ju inte veta något innan.. Det beror ju helt på föräldrarna, vad de vill berätta, eller kan berätta.. (pedagog 4)

Detta kan ju såklart vara en svårighet när man jobbar på en mångkulturell förskola där det kan vara svårt att ha en föräldrakontakt, vilket en pedagog lyfter fram som en svårighet i arbetet med att bemöta barnen.

En pedagog beskriver sitt arbete på en mångkulturell förskola, vilken betydelsefull roll som en pedagog kan få för barn som saknar någon. Har barn ett behov av något eller någon, är det av betydelse att se till att finnas där för de här barnen.

Så, jag är ju ayeeyo (mormor på somaliska) åt ett barn, det är liksom en kul grej, men samtidigt något viktigt för det här barnet. (pedagog 4)

Pedagogerna tar upp vikten av att hjälpa barnen att få ett avslut. De menar att i Sverige är vi rädda för att barn ska vara med på begravningar. Lekterapeuten nämner också detta samt att vi måste göra barnen delaktiga, detta för att deras sorgprocess ska fungera som en bearbetande process.

Det viktigaste är att göra barnen delaktiga, inte stänga ute barnet. Om vi stänger barnet ute, lämnar vi det ensamt med alla sina tankar och känslor, fantasin är alltid värre än verkligheten, de ser att de vuxna är ledsna och förtvivlade, men de vet inte varför [...]. Barnet kan vara med och till exempel bestämma vilka blommor som ska finnas vid begravningen, vilka psalmer/sånger som ska sjungas osv. (lekterapeut)

I citatet nedan lyfter pedagogen vikten av att vara tydlig med barnen, för att de ska känna sig trygga att anförtro sig för dig som pedagog. Att vara förberedd och veta vad som har hänt kan då vara till stöd för pedagogen att kunna vara trygg i situationen.

Det är viktigt att visa att jag håller, tål och kan ta att du är ledsen, att jag kan lyssna på det du berättar för mig. (pedagog 2)

Ett sorgande barn ska inte lämnas ensamt med sina tankar i olika situationer. Som pedagog bör du bemöta barnets tillbakadragande, kanske för att få en förståelse för varför hen drar sig undan. Det skulle kunna vara något som händer i verksamheten som gör att barnet vill dra sig undan, då borde man reflektera över detta och göra en förändring för att skapa en bättre tillvaro för det här barnet. Det är pedagogerna som har ansvaret för relationen till barnen, att inte förvänta sig av barnet att det ska söka upp pedagogen för stöd kan man inte göra, framgår det av våra informanter.

Går barnet ofta undan i olika situationer, stör och ifrågasätt. (pedagog 9)

Att ha ett sjukt barn i sin barngrupp medför troligtvis mycket uppmärksamhet på detta barnet. Även från föräldrarnas sida, med kanske sjukhusbesök eller dylikt. Att visa uppmärksamhet för eventuella syskon är då väldigt viktigt för att de inte ska behöva känna sig åsidosatta på grund av sitt syskons sjukdomstillstånd. Ett syskon kan behöva ett ställe där det mesta är något normalt att kunna förhålla sig till i situationen som hen hamnar i. I vissa fall skulle det kanske kunna tänkas att det är ännu viktigare att detta barnet får mer stöd på förskolan.

Var även noga med att rikta uppmärksamhet till syskon. (pedagog 9)

5.2 Barns reaktioner

Samtliga pedagoger och lekterapeuten menar att barns reaktioner är olika och nämner att det är viktigt att ha en öppen dialog i arbetet med barnen. Tre av pedagogerna förklarar vikten av att vänta in barnen att de är mogna att prata om det som hänt.

Att man väntar in dem, inte att man pockar på själv att "nu vill jag prata om det här för det här har hänt dig" [...] då får barnen komma, då de är mogna och.. vad ska jag säga.. I rätt känsla liksom, så att man inte hoppar in när det, när de inte har sorg precis då – eftersom det går i vågor. (pedagog 1)

En pedagog med mycket kunskap om barn i sorg har sett hur barn reagerar när de förlorat någon närstående och menar att det är olika beroende på var barnet befinner sig i sin utveckling. Man beskriver en ganska väsentlig skillnad på barnen åldersmässigt, där de yngre kan prata öppet om vad som har hänt medan de äldre barnen är mer återhållsamma med att ge uttryck för sina tankar.

De yngre barnen, om man säger upp emot 4 års ålder, de kan ge uttryck för att ha förlorat någon men då är det ofta i bild eller språk, de kan säga "mormor är i himlen" till exempel utan att egentligen förstå, vad är himlen? (pedagog 10)

Vidare förklarar pedagogen sina erfarenheter kring de lite äldre barnen i förskolan.

Jag tycker ju att när barnen är i 5-6 års ålder börjar de enligt min erfarenhet så tar det sig liksom nya former utifrån då börjar de ju fundera lite på sin existens och döden, det kan bli sådär om mormor dör ja då börjar dom ju grubbla lite som att kan du också dö mamma, och såhär, kan jag förlora fler? Det är första steget. Sedan nästa steg, kan jag dö? (pedagog 10)

Eftersom barns reaktioner är olika skiljer den sig ifrån vuxnas reaktioner också. Tre pedagoger menar att barns reaktioner och agerande är naturligare än de vuxnas. Lekterapeuten menar att barn bearbetar det som skett i leken, på samma sätt som vuxna bearbetar det genom samtal med kurator, psykolog eller terapeut.

Jag tror vuxna ofta har en bild av att barnet också ska bryta ihop som den vuxna gör, men barn hanterar sorg på ett helt annat sätt än vad vuxna gör. (pedagog 7)

Barn reagerar och agerar ju olika, det gör att det är viktigt att kunna prata med föräldrarna så att man som pedagog kan bemöta barnen på bästa sätt menar en av pedagogerna. En annan pedagog beskriver vidare vikten av att ha ett samarbete där man kan prata med varandra.

Det viktigaste det är ju att vi får reda på vad som har hänt, av föräldrarna. Man har ju varit med om just det här, om det är någonn kanske att det är mormor eller nån annan närstående som har dött, och att dom berättar det för oss, eller att dom talar om att den ligger på sjukhus och är jättedålig och för oftast så ser man det på barnen. Och då pratar vi ju med föräldrarna om dom barnen om hur vi också, hur vi kan möta barnen i det här. (pedagog 8)

Pedagogerna framhåller vikten av att förstå att sorg är något som alltid finns kvar hos de drabbade. Det är inget som pedagoger, eller någon annan, ska förringa och tro kan gå över efter en tid. Det viktigaste att göra är att finnas där, för att stötta barnet att trots sorgen kunna gå vidare och bearbeta den.

När det gäller sorg.. sorg går ju inte över, man ska ju inte trösta. (pedagog 2)

I och med att en av föräldrarna går bort hamnar ju de efterlevande i en situation där de ska klara att bearbeta sin sorg, stötta barnet i sin sorg samtidigt som de ska klara av vardagen också. Ibland kan det kanske bli överväldigande för föräldrar, vilket kan medföra att barnet kliver in och tar ansvaret för sin förälder och dennes sorg.

Detta gjorde att han fick hjälpa sin pappa att handla och allt sånt. Han tog tidigt på sig ansvaret att hjälpa sin pappa, samtidigt som han levde i fruktansvärd misär. Han var ofta i konflikt med de andra barnen och tog gärna till knytnävarna. (pedagog 12)

5.3 Olika typer av sorg

Samtliga pedagoger har upplevt att någon närstående till ett barn har dött, och menar att det finns en skillnad beroende på vem det är som dör. När en mor- eller farförälder dör menar de att de flesta oftast har, inte alla, barn ett stort skyddsnät på hemmaplan av sina föräldrar och syskon. Detta verkar medföra att man på förskolan inte behöver ta den biten.

Jag tror att behovet som uppstår här är mycket beroende på hemsituationen, har de ett tryggt hem och ett socialt nät så är nog deras behov gentemot oss mycket annorlunda jämfört med om det är ett barn till en liten familj eller socialt nät. (pedagog 2)

Informanterna lyfter andra saker som kan göra att barnet känner sorg, som att sakna någon. De beskriver hur vardagliga saker på förskolan kan väcka sådana känslor hos barnen, exempelvis genom sina kompisar på förskolan. Saknad förefaller vara något som kan framkallas av något som är helt naturligt och normalt för andra. Detta är också något som måste bemötas av pedagogerna.

Det (sorg/saknad) dyker ju upp hela tiden hos oss när vi har, ja, barn från andra länder. Det får man ju ofta höra av dem egentligen, de blir såhär, ja, för en vanlig svensk familj - då är det farmor eller mormor som kan hämta ibland. Medan ett barn från Somalia, "Ja men min farmor/mormor kommer ju aldrig". De blir påminda om vilka de saknar. När andra barns kommer ibland.. (pedagog 4)

Saknad förefaller vara något som kan framkallas från vardagliga saker som är väldigt naturligt för andra. Det är något som också behöver bemötas av pedagogerna. Något som alla pedagoger lyfter fram i detta är hur skilsmässor påverkar barnen. Att som barn ha föräldrar som separerar verkar skapa många känslor i barnen, sådant som måste komma ut på ett eller annat sätt. Vilket kan ske på förskolan, där man då som pedagog kan behöva ta tag i det på något sätt, för att försöka att underlätta situationen för barnet.

Saknad kan ju faktiskt vara att föräldrarna har skilt sig också, att man har flyttat åt olika håll och då kan det ju både bli sorg och ilska och så, och sådant är kanske lite lättare för det kan man dramatisera runt då. (pedagog 6)

Om det är konflikter föräldrarna emellan, som gör att de inte talar med varandra, eller kommunicerar på ett bra sätt inför barnen så verkar det kunna skapa en oro och otrygghet hos barnen. I flera fall verkar många föräldrar göra bytet mellan varandra på förskolan, alltså att barnet har varit hos pappa en vecka för att nu vara hos mamma en vecka.

Varje gång det var bytesdagar, vilket var måndag, pappa lämnade och sa "hej då, vi ses på måndag". Sedan hämtade mamma. Hon var så ledsen så ledsen, hon hade ju sorgen att lämna den ena föräldern, sedan landade hon i det och så blev det byte igen nästa vecka.. Det var verkligen varannan vecka, det tog jättelång tid innan hon landade i det, hon var 3,5-4 år. det påverkar ju innan också, är det slitningar i familjen så påverkas ju barnet, redan innan separationen. (pedagog 3)

I citatet ovan lyfter pedagogen de situationer som kan uppstå på förskolan beroende på hur hemsituationen är. Det är inte alltid att man på förskolan får veta något om det från föräldrarna förrän i närmare tid för en eventuell separation, men att barnet kan ha reaktioner på det långt tidigare.

Sorg kan ju vara så olika, det behöver inte bara vara att det är en människa som har dött eller någon gått bort. Utan man kan ju ha haft traumatiska upplevelser i sitt liv [...], vi hade ju till exempel en flicka som kommer ifrån Syrien, som har sett väldigt mycket och det märkte vi ju för att hon kunde ju lägga sig ner och spela en död människa för hon hade ju sett människor som dog. (pedagog 7)

I citatet ovan beskriver pedagogen sin erfarenhet av hur ett barn hanterade sin sorg på, och hur de som pedagoger arbetade för att stötta henne, de fick sitta med henne och visa att hon kunde vara trygg tillsammans med dem. Vidare menar pedagogen att traumatiska upplevelser också är sorg.

5.4 Förskolan som fristad

Samtliga pedagoger beskriver vikten av rutiner och stabilitet för barn, speciellt när de går igenom något tufft. Det är då av vikt att föräldrarna inte håller barnet hemma alltför länge, så att de på förskolan kan fungera som den fasta grunden där allt fortfarande är så gott som vanligt. De menar att det är av betydelse att ha en fast grund att förhålla sig till, där man vet vad som förväntas.

När hon kom till förskolan så behövde det vara så normalt som möjligt, så uppfattade jag det instinktivt [...] för händer det någonting så är det viktigt att det är nånting som är kvar som är normalt, då blir det liksom en trygg grund. (pedagog 2)

Att ha möjlighet att vila från sorgen är även det av vikt för barnen, så att de orkar igenom dagen. Ett barn är inte i sorgen hela tiden under en dag, man menar att det kommer och går, och att känslor kan triggas igång av olika saker som barnet upplever här och nu.

Barn sorg är "randig" de orkar inte vara i det ledsna hela tiden, de går i och ur sorgen, rätt var det är, skrattar barnet för att i nästa stund bli ledsen eller arg. (lekterapeut)

Informanterna nämner hur viktigt det är att komma tillbaka till förskolan och den vardagen barn känner igen. Det är en trygghet för barnen att komma till förskolan där allting är sig likt och det är samma pedagoger, kompisar och rutiner.

Viktigt att fortsätta livet, komma tillbaka till skolan förskolan, till den trygga värld som barnet känner igen. Där det också är som vanligt. (lekterapeut)

5.5 Lekens betydelse

Informanterna beskriver leken som ett verktyg för barn där de lär sig att förhålla sig till andra och hur de genom leken bearbetar vad de har sett och varit med om. De understryker vikten av att se på leken för vad det är och att inte lägga någon värdering i vad barnen väljer att leka. Informanterna menar att det som barnen väljer att leka är i sig betydelsefullt för dem, i leken kan man vara uppmärksam och finna de nycklar som man som pedagog sedan kan behöva i mötet med barnet då de är ledsna och kan behöva stöd.

Leken är viktig för bearbetningen, låt dem leka begravning och lägg ingen värdering i det. Det kommer som ett brev på posten, har de upplevt något så är det naturligt för dem att leka det. (pedagog 2)

Informanterna beskriver barns lek som ju ser olika ut beroende på ålder och mognad. Att vuxna fångar upp de leksignaler som barn sänder ut är av betydelse för att kunna bekräfta dem. Genom att se vad barnet leker och benämna vad det gör verkar detta kunna medföra att man kan börja prata med barnet om vad hen leker och varit med om, leken kan alltså fungera som en samtalsöppnare.

[...] det kanske kommer något i leken till exempel, lek är ju kanske den bästa terapin men då måste ju en vuxen finnas där och vara med och bemöta och lyssna på vad som sägs i leken. (pedagog 10)

Då barn inte har ett fullt utvecklat ordförråd likt vuxna blir leken ett sätt för dem att reflektera och resonera kring sina upplevelser på samma sätt som vuxna pratar med andra för att göra detsamma.

5.6 Sammanfattning

Pedagogiskt förhållningsätt

Som pedagog är det viktigt att förstå sitt ansvar för barnen, speciellt om de kan behöva ett större stöd på grund av saker som skapar oro eller känslor som är jobbiga för barnen att hantera själva. På förskolan kan det då vara betydelsefullt för barnet att det finns förutsättningar som gör att hen kan få utlopp, på något sätt. Att då använda sig av bilderböcker som underlag när man pratar med barnen har visat sig som ett bra verktyg. Även dramatisering visade sig i vår analys som ett bra sätt att

konkretisera och begreppsliggöra komplexa känslor som kan uppstå i barnets liv. Dock så ska man som pedagog komma ihåg att man är där för en hel barngrupp, de kan också behöva stöd i hur de ska förhålla sig till vad som händer så det är av vikt att också de görs delaktiga, vilket i sin tur kan hjälpa barnet i fråga om hens vänner också är medvetna.

Barns reaktioner

Det har visat sig att ha en förförståelse för hur barn kan tänkas reagera på saker och ting är bra för pedagoger. Att låta barnen mogna in i det som har inträffat är viktigt, så att de är mottagliga och lyssnar. Mycket är beroende på ålder i barns liv, de yngre barnen har inte samma möjlighet att uttrycka sig med språket som de äldre. Om de gör det som måste man förstå att de kan vara begrepp som de inte riktigt förstår själva, utan de upprepar sådant som de hör andra säga. Det är därför av vikt att prata med barn och använda riktiga ord, för att begreppsliggöra vad som har hänt.

Olika typer av sorg

Under analysarbetet så har det framkommit att det finns flera situationer som verkar skapa oroliga känslor hos barn. Det kan vara att vårdnadshavare separerar, där har våra informanter beskrivit hur man i lång tid innan separation kan börja se nya beteenden hos barnen till följd av vårdnadshavarnas situation. I dagens läge med många flyktingar som kommer hit bär med sig erfarenheter som de kan behöva stöd för att bearbeta.

Förskolan som fristad

Under analysarbetet så har det framträtt en bild av förskolan som kan spela rollen som en fristad för barnet. Informanterna har menat att det kan vara bra för barnet att vara på förskolan för att ha kvar en stadig punkt, där man har rutiner att förhålla sig till och där barnet kan ha kvar sin roll i barngruppen som en av kompisarna.

Lekens betydelse

Att leka är att bearbeta, så har våra informanter beskrivit barns lek. De leker det de erfar och det är viktigt att de får möjlighet till det, det verkar vara en del av begreppsliggörandet av det som händer i livet. Det är av vikt att ta leken för vad det är och inte lägga någon värdering i det.

Diskussion

Syftet med vår studie har varit att undersöka och beskriva hur en grupp pedagoger uttrycker att de i förskoleverksamheten bemöter barn som visar känslor av sorg och förlust. Utifrån våra frågeställningar har vi i resultatet sett pedagogers erfarenheter och kunskaper och när vi har analyserat har vi hittat många likheter i vad respondenterna beskriver och vad litteraturen säger.

Vad som har visat sig i vårt resultat som något av det mest grundläggande för att skapa goda förutsättningar för barn att kunna bearbeta sin sorg på förskolan är; tid, de måste få mogna i sina känslor för att kunna öppna sig och prata om dem. Förhållningssätt är en annan sak, det är av vikt att pedagoger gör sig medvetna om hur de kan arbeta för att stötta dessa barn, eftersom det inte finns något från arbetsgivarens sida som kräver att detta är något som ska förberedas inför. Och kanske det viktigaste; lek, att barnen har möjlighet att leka sina erfarenheter ger dem utrymme att begreppsligöra detta, att de får en bättre förståelse för vad de har varit med om. Knutsdotter Olofsson (2009) beskriver lekens egenvärde. För att kunna skapa dessa förutsättningar krävs det kommunikation i arbetslaget, så att man kan veta att man är på samma sida.

I vår analys av den data som vi har samlat in under studiens gång tycker vi oss se en ganska likvärdiga tankar hos pedagogerna när det gäller barns sorg. Vi har kunnat se en samstämmighet i när det gäller att något av det viktigaste man som pedagog kan bistå med är trygghet. Att upprätthålla rutiner som barnet kan förhålla sig till har visat sig vara av betydelse för deras välmående och förmåga till bearbetning, något som både har visat sig i vår analys. Dyregrov et al. (2013) beskriver hur det är viktigt för barn att ha någonstans att vara där de kan vila från sorgen som kan prägla hemmiljön. I förskolan kan barnet istället vara samma kompis som hen alltid har varit och leka. Vi menar att utifrån vår studie så är det viktigt att som pedagog vara uppmärksam på barnet och lyssnar och bekräftar barnet, samt ha en god kommunikation med föräldrarna. Detta lyfte en pedagog som hade haft ett barn med traumatiska upplevelser och pedagogen menade att de fick ha en daglig kommunikation om hur det har gått för barnet. Samtliga pedagoger och lekterapeuten beskriver barns sorg som väldigt olika och vi känner då att det kan vara något som är svårt att vara förberedd på hur man ska hjälpa barn. För att underlätta finns det på de flesta förskolor en krisplan/handlingsplan som kan vara ett redskap och en hjälp i hur man ska bemöta familjer och framförallt barn i sorg. Vi anser att som pedagog bör man ha vetskap om dessa planer och vad de innehåller, och att emellanåt uppdatera planerna för att passa barnen, verksamheten och pedagogerna. De pedagoger vi intervjuade hade aldrig använt dessa planer och visste inte ens om att det existerade någon. Vi funderar på om det är för att de inte uppdateras eller går igenom på viktiga möten? Utifrån vårt resultat så menar vi

att krisplaner och krislådor är något som verkligen kan underlätta när det inträffar något och då är det viktigt att alla på förskolan känner till vad som finns i dessa. På de förskolor som inte har någon plan bör man utifrån vår studie sätta sig ner och formulera en sådan plan.

Kaufman et al. (2006) har i sin studie beskrivit människors olikheter, vilket leder till att alla har olika behov. I vår studie har det visat sig att något av det viktigaste som finns att göra är att lyssna in barnet som där och då behöver stöd. Att tolka deras uttryck för att förstå vad det är de behöver för att klara av den här sorgen är av vikt. Där ser vi likheter i synsättet hos våra informanter som det har visat sig i Kaufman's et al studie. Pedagogers förmåga till att tona in respektive barn understryks av Säljö (2000) som beskriver utifrån det sociokulturella perspektivet hur barns beteende är beroende på sammanhang. Det hela handlar om deras individuella behov. Det är därför viktigt att skapa förutsättningar för barn att kunna uttrycka sina behov, med ord eller handling, för att sedan kunna ta det därifrån. Vårt resultat visar på att det är av vikt att erbjuda olika uttrycksvägar för barn i de svåra situationer som kan skapa starka känslor hos dem.

Analysen av vårt empiriska material har visat på pedagogers goda syn på leken som ett sätt för barnen att bearbeta sina känslor. Barn kan med hjälp av lek göra konkretisera och bearbeta vad de tänker på (Knutsdotter Olofsson, 2009). Att då som pedagog vara medveten om vikten av sin närvaro här för att kunna snappa upp dessa uttryck i leken är av betydelse för hur man då kan arbeta för att stötta de här barnen. Det bästa beskrivs av Knutsdotter Olofsson (2009) är att vara med direkt i leken, där kan man bidra till att utveckla leken med sin egen erfarenhet och kunskaper om vad som har hänt det här barnet. Mycket av litteraturen vi har läst och intervjuresultatet från lekterapeuten tar upp lekens betydelse för barn i sorgbearbetning. Vi drar slutsatsen utifrån vårt resultat att det är viktigt att ge barnen en möjlighet till att leka och att på så vis kunna bearbeta händelser i sitt liv.

Vad som lyfts som en viktig aspekt i arbetet med att möta barn som går igenom sorg är kommunikationen med hemmet. Respondenterna menar att om man har en rak dialog med vårdnadshavare kring vad som har skett skapas bättre förutsättningar för pedagogerna att hjälpa barnet i verksamheten. Hellberg (2015) beskriver vikten av förtroende, som kan leda till att man får den informationen som man kan tänkas behöva för att stötta barnet i fråga. Eftersom barns känslor är randiga, alltså de kan vara ledsna eller glada om vartannat, så menar vi utifrån vårt resultat att kunskaperna som vårdnadshavare kan bistå med kan vara till hjälp i hur man ska förhålla sig till barnet i fråga.

Vad som har visat sig i vår analys är bristen av förberedelse inför detta, om det skulle hända. Vare sig hos pedagogerna själva i form av utbildning eller att man från arbetsgivarens sida har bidragit till denna förberedelse. Likt Dyregrov's et al. (2013) studie visar det på en oro att ställas inför det här dilemmat, då man inte upplever sig tillräckligt rustad. Övervägande andelen av våra informanter känner sig inte förberedda, då de heller inte har erfarenhet i någon vidare utsträckning. Kan detta bidra till att man istället försöker att upprätthålla en

normal tillvaro på förskolan. Just på grund av att man inte vet hur man annars ska göra. Detta kan i sig kanske vara till fördel? Vad som framkom i Dyregrov's et al. studie var att barnen behöver en plats att vila från sorgen på. I vår analys har det i stor utsträckning framkommit att många tänker på det här sättet, att förskolan kan fungera som en stadig grund där barnen vet vad de har att förhålla sig till utifrån rutiner och annat som präglar vardagen på förskolan. Även bristen av förberedelse i form av krisplan lyfts av våra informanter, de beskriver likt Dyregrov et al. (2014) stödjer att ha något att gå tillbaka och kunna förhålla sig till skulle underlätta arbetet.

Att använda sig av bilderböcker, även drama, för att skapa en förståelse hos barnen kring vad döden innebär visar sig vara ett bra verktyg. När man läser böckerna och ser bilderna i dem skapar man något att samtala kring och man kan då skapa förutsättningar för dialog med barnen. I Wiesman's (2013) studie har böcker visat sig som ett bra hjälpmedel, både på grund av kulturella skillnader och andra aspekter som påverkar barns förståelse. I vår analys har det framkommit att det är av betydelse att använda sig av litteratur som utgår från barns perspektiv, detta för att komma så nära deras erfarenhetsvärld som möjligt. 6.1 Förslag till vidare forskning

Under tiden vi har gjort denna studie har vi fått en del tankar på vad vi gärna skulle forska vidare kring. Vi tycker att det vore intressant att få ta del av föräldrars upplevelser om hur pedagoger och förskolan hanterat dessa barn som är i sorg och hur familjerna blivit bemötta. Hade studien varit större och gjorts under en längre tid hade det varit intressant att observera i en verksamhet hur pedagoger arbetar med att stötta barn i sorg.

6.2 Sammanfattning

I studien framkommer det att pedagogers förhållningssätt och bemötande mot barnen är en viktig del. Det visar sig också att det är viktigt att behålla de rutiner som man tidigare haft på förskolan, för att skapa en trygghet hos barnen och även att det kan fungera som en fristad för barnen där allt är som vanligt. Något som också framkommit är att vuxna måste förstå att barns sorg är väldigt olika, vilket kan bidra till att det är svårt att vara förberedd på hur man kan hjälpa ett barn.

6.3 Tips på barnlitteratur

Gunilla Stiergren (2009) har skrivit en bilderbok med en tillhörande lärarhandledning om en pojke som förlorar sin pappa, den heter Jordgubbspojken och himmelspappan. Denna bok har som syfte att hjälpa pedagoger i mötet med barn som sörjer. Det är en bra bok att använda sig utav för att stötta barngruppen under tiden efter att en kompis har förlorat en närstående. Den fungerar även bra som diskussionsunderlag för personalgrupper och möjligtvis också något man kan använda sig av när man skriver en handlingsplan.

Ulf Nilsson har tillsammans med Sveriges Begravningsbyråers Förbund (1999) gett ut en bok som består av två delar. Den första delen är berättelsen om Harald då han miste sin farfar och den andra delen beskriver med enkla ord vad som händer från att någon dör till att livet återgår till det vanliga. Boken beskrivs inte som något som ska reda ut barns sorg men är bra att läsa tillsammans som barn och vuxen för att förstå varandras reaktioner och sorg på ett bättre sätt.

Referenser

Abdulbaghi, A., Sundelin Wahlsten, V. (1998) *Trauma och utsatthet hos barn: Ny kunskap ställer krav på begreppsrevision*. Läkartidningen, Vol.95(17), p.1955-1962. Tillgänglig: <http://www.lakartidningen.se/OldPdfFiles/1998/17526.pdf>

Alisic, E. (2012). *Teachers' Perspectives on Providing Support to Children After Trauma: A Qualitative Study*. School Psychology Quarterly, Vol. 27, No. 1, p. 51–59. Tillgänglig: <http://www.apa.org/pubs/journals/features/spq-27-1-51.pdf>

Bonoti, F., Leondari, A., Mastora, A. (2012). *Exploring children's understanding of death: through drawings and the death concept questionnaire*. Death studies, 37:1, p.47-60. Tillgänglig: <http://dx.doi.org.proxybib.miun.se/10.1080/07481187.2011.623216>

Bryman, A. (2011). *Samhällsvetenskapliga metoder*. (2., [rev.] uppl.) Malmö: Liber..

Cleve, E. (2002). *En stor och en liten är borta: kristerapi med en tvåårig pojke*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.

Cooper, K. & Hill Edmonton, A.(2002) *Pedagogical responses to express of anger and sorrow: Sensible reflection*. The teacher educator 38:1 p.1-15. Tillgänglig: <http://dx.doi.org/10.1080/08878730209555303>

Dyregrov, A., Dyregrov, K., Isdøe, T. (2013). *Teacher's perceptions of their role facing children in grief*. Emotional and behavioural difficulties, 17:2, p.125-134. Tillgänglig: <http://dx.doi.org.proxybib.miun.se/10.1080/13632752.2012.754165>

Dyregrov, A., Ensjø, E., Isdøe, T., Dyregrov, K. (2014). *Suggestions for the ideal follow-up for bereaved students as seen by school personnel*. Emotional & behavioural difficulties, vol 20(3) p 289-301 Tillgänglig: <http://www-tandfonline-com.proxybib.miun.se/doi/full/10.1080/13632752.2014.955676>

Dowdney, L. (2003). *Annotation: Childhood bereavement Following Parental Death*. Journal of Child Psychology and Psychiatry. Volume 41, Issue 7 p.819-830. Cambridge University Press; Great Britain. Tillgänglig: <http://onlinelibrary.wiley.com.proxybib.miun.se/doi/10.1111/1469-7610.00670/abstract>

Forssell, A. (red.) (2005). *Boken om pedagogerna*. (6., [omarb.] uppl.) Stockholm: Liber.

Gharaibeh, A. & Fakir, M. (2015). *The Effects of Divorce on Children: Mothers' Perspectives in UAE*. Journal of Divorce & Remarriage. Vol.56(5), p.347-368. Tillgänglig: <http://www.tandfonline.com.proxybib.miun.se/doi/abs/10.1080/10502556.2015.1046800#.Vk2zy3YvfIU>

Gustafsson, L H. (2006). *Våga vara medmänniska i När det värsta händer: om krishantering i förskola och skola*. Stockholm: Myndigheten för skolutveckling. Tillgänglig: <http://www.skolverket.se/om-skolverket/publikationer/visa-enskild-publikation? xurl =http%3A%2F%2Fwww5.skolverket.se%2Fwtpub%2Fws%2Fskolbok%2Fwpubext%2Ftrycksak%2FBlob%2Fpdf1881.pdf%3Fk%3D1881>

Hammarlund, C. (2012). *Bearbetande samtal: krisstöd, avlastningssamtal, stress- & konflikthantering*. (2. rev. utg.) Stockholm: Natur & kultur.

Hartman, S.G. & Torstenson-Ed, T. (2007). *Barns tankar om livet*. (2., [rev.] utg.) Stockholm: Natur och kultur.

Hartman, S. (2014). Värden i föränderliga barndomsvärldar. I Johansson, E., Thornberg, R. (red.) *Värdepedagogik. Etik och demokrati i förskola och skola*. (1. uppl.) Stockholm: Liber

Hellberg, A. (2015). *Psykologi i förskolans vardag*. (1. uppl.) Lund: Studentlitteratur.

Juul, J. & Jensen, H. (2009). *Relationskompetens i pedagogernas värld*. (2. uppl.) Stockholm: Liber.

Kaufman, K R., Kaufman, N D. (2006). *Childhood mourning: Prospective case analysis of multiple losses*. Death studies, 29:3, p.237-249. Tillgänglig: <http://dx.doi.org/10.1080/07481180590916362>

Knutsdotter Olofsson, B. (2009). Vad lär barn när de leker? I Jensen, M., & Harvard, Å. (red.) *Leka för att lära: utveckling, kognition och kultur*. (1. uppl.) Lund: Studentlitteratur.

Nilsson, U. (1999). *Min farfar och lammen: en berättelse*. Stockholm: Sveriges begravningsbyråers förbund.

Skolverket. (2010). *Läroplan för förskolan: Lpfö 98*. Stockholm: Skolverket. Tillgänglig: <http://www.skolverket.se/om-skolverket/publikationer/visa-enskild-publikation? xurl =http%3A%2F%2Fwww5.skolverket.se%2Fwtpub%2Fws%2Fskolbok%2Fwpubext%2Ftrycksak%2FBlob%2Fpdf2442.pdf%3Fk%3D2442>

Skolverket. (2010). *Skollagen*. Stockholm: Skolverket. Tillgänglig: http://www.riksdagen.se/sv/Dokument-Lagar/Lagar/Svenskforfattningssamling/Skollag-2010800_sfs-2010-800/?bet=2010:800

Stierngren, G. (2009). *Jordgubbspojken och Himmelspappan*. Varberg: Argument.

Stukát, S. (2011). *Att skriva examensarbete inom utbildningsvetenskap*. (2. uppl.) Lund: Studentlitteratur.

Säljo, R. (2000). *Lärande i praktiken – Ett sociokulturellt perspektiv*. Stockholm: Nordstedts.

Tullgren, C. (2003). *Den välreglerade friheten* (Doktorsavhandling). Malmö: Malmö högskola. Tillgänglig: <http://hkr.diva-portal.org/smash/get/diva2:296676/FULLTEXT01.pdf>

Vetenskapsrådet. (2011). *God forskningssed*. Stockholm: Vetenskapsrådet.

Wiesman, A. (2013). *Summer's End and Goodbyes: Children's Picturesbooks About Death and Dying*. *Children's Literature in Education*, aug, p.1-14. Tillgänglig: <http://link.springer.com.proxybib.miun.se/article/10.1007/s10583-012-9174-3>

Zetterqvist Nelson, K. (2011). *The Sandtray technique for Swedish children 1945–1960: diagnostics, psychotherapy and processes of individualisation*. *Paedagogica Historica International Journal of the History of Education*, Volume 47, Issue 6, p.825-840. Tillgänglig: <http://dx.doi.org/10.1080/00309230.2011.621204>

Öhman, M. (2011). *Det viktigaste är att få leka!*. Stockholm: Liber

Öhman, M. (1996). *Empati genom lek och språk*. Stockholm: Liber

BILAGA 1: Missiv till förskolepedagoger

Hej!

Vi är två studenter som läser sista terminen på förskolläraryrket på Mittuniversitetet i Härnösand, våra namn är Elin Sahlén och Christian Amrén Bergström. Under den här terminen ska vi skriva vårt examensarbete, till vilket vi har tänkt oss att intervjua verksamma pedagoger för att samla in information. Syftet med vår studie är att undersöka pedagogers erfarenheter och tankar kring arbetet med att möta och stötta barn som har drabbats av sorg. Tycker du att det här låter intressant och vill delta i vår studie så kommer ditt namn och din arbetsplats att vara konfidentiellt. Om du ger oss ditt godkännande och deltar i vår studie så har du när som helst under studiens gång möjlighet att avbryta ditt deltagande. Vi kommer att spela in intervjun, för att underlätta arbetet med att transkribera den. Efter att vi avslutar vår studie i och med opponering i vecka 51 så kommer all data som vi samlat in att raderas.

Vi tänker oss att intervjun ska ta maximalt en timme och ser helst att vi har tillgång till ett enskilt rum. Vi tänker oss att intervjuerna ska genomföras under veckorna 42-43. Vi ser därför gärna ett svar på vår förfrågan så snart som möjligt via mejl eller telefon. Har ni några frågor, så är ni välkomna att kontakta oss direkt.

Elin Sahlén

xxx xxx xx xx

elsa1200@student.miun.se

Christian Amrén Bergström

xxx xxx xx xx

chbe0904@student.miun.se

BILAGA 2: Missiv till lekterapeut

Hej!

Vi är två studenter som läser sista terminen på förskolläraryrket på Mittuniversitetet i Härnösand, våra namn är Elin Sahlén och Christian Amrén Bergström. Under den här terminen ska vi skriva vårt examensarbete, till vilket vi har tänkt oss att intervjua lekterapeuter och pedagoger i förskolan för att samla in information. Syftet med vår studie är att undersöka lekterapeuters och pedagogers erfarenheter och tankar kring arbetet med att möta och stötta barn som har drabbats av sorg. Tycker du att det här låter intressant och vill delta i vår studie så kommer ditt namn och din arbetsplats att vara konfidentiellt. Om du ger oss ditt godkännande och deltar i vår studie så har du när som helst under studiens gång möjlighet att avbryta ditt deltagande. Vi kommer att spela in intervjun, för att underlätta arbetet med att transkribera den. Efter att vi avslutar vår studie i och med opponering i vecka 51 så kommer all data som vi samlat in att raderas.

Vi tänker oss att kunna intervjua en eller två lekterapeuter. Samt att intervjun ska ta maximalt en timme och vi ser helst att vi har tillgång till ett enskilt rum. Vi tänker oss att intervjuerna ska genomföras under veckorna 44-45. Alternativt så kan intervjuerna göras över telefon. Vi kommer att kontakta er igen om några dagar, för att se om ni har någon möjlighet att ställa upp. Har ni några frågor, så är ni välkomna att kontakta oss direkt.

Elin Sahlén

xxx xxx xx xx

elsa1200@student.miun.se

Christian Amrén Bergström

xxx xxx xx xx

chbe0904@student.miun.se

BILAGA 3: Intervjufrågor, förskolepedagoger

Inledningsfrågor

1. Hur ser verksamheten som du arbetar i ut? Gruppens storlek, antal personal
2. Hur länge har du arbetat inom förskolan?

Huvudfrågor

3. Hur upplever du att du är kunskapsmässigt rustad att bemöta barn som går igenom sorg?
Fortbildning, APT - vilket ansvar tar arbetsgivaren

4. Har du några erfarenheter av ett barn som har förlorat en närstående?
Hur har barnet i fråga reagerat/lagerat på förskolan?

5. Hur förhåller ni er till barn som uttrycker/går igenom sorg?
Har ni någon form av krisplan om det skulle inträffa?

6. Är begreppen sorg och saknad något som ni arbetar med i barngruppen?
Böcker, drama..

7. Hur tänker du om små barns sorg?
Uttryck, omfattning..

Avslutning

Är det något du vill säga som jag har glömt att fråga?

Kan jag ta kontakt med dig igen om det är något svar som behöver förtydligas?

Bilaga 4: Intervjuguide, lekterapeut

Inledningsfrågor

1. Hur länge har du arbetat som lekterapeut?
2. Vilken sorts verksamhet arbetar du i/mot?

Huvudfrågor

3. Kan du beskriva på vilket sätt lek kan hjälpa barn vid en förlust?

4. Hur kan vuxna tänka för att stötta barn som drabbats av sorg?

Finns det något särskilt som pedagoger kan tänka på?

5. Är det något som skiljer på barns / vuxnas sorg?

6. Hur tänker du kring barns sorg?

Uttryck, omfattning

Avslutning

7. Är det något du vill säga som jag/vi har glömt att fråga?
8. Kan vi ta kontakt med dig igen om det är något svar som behöver förtydligas?